

11. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.
12. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : у 2 т. / укл.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1977-1978. – Т. 1-2.

Continuing the tradition of Ivan Ohienko, we want to learn the language as one of the most important factors in strengthening the nation. The relevance of this intelligence is caused by the need of better understanding the systemic organization of the lexicon that directly reflects fragments of material and spiritual culture skirts.

The article represented vocabulary which is associated with residential and non-residential buildings and surrounding areas gathered in the dialects skirts. Dialect material is analyzed in linguistic and geographical, lexical-semantic and etymological aspects.

Key words: Podolsky dialect, thematic group of vocabulary, lexical-semantic group, vocabulary construction.

Отримано: 18.02.2015 р.

УДК 811.161.2'373:398

С. А. Шуляк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

АНАТОМІЧНА ЛЕКСИКА У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У статті досліджено особливості функціонування анатомічної лексики у текстах українських замовлянь. Проаналізовано анатомічні назви, що позначають як частини й органи людського тіла, так і атрибути персонажів. Описано найменування тіла як ланцюжка частин, що приєднуються одна до одної. Визначено основні епітетні структури, які фігурують в українських замовних текстах на позначення анатомічної лексики.

Ключові слова: анатомічна лексика, текст, українські замовляння, лексема, епітет, номени.

Одним з актуальних завдань сучасного мовознавства є вивчення лексичної системи фольклорних текстів. Вирішення питання систематизації народної творчості та залучення до аналізу ще малодосліджених шарів українського фольклору, дасть змогу реконструювати світоглядні уявлення наших предків. І.І. Огієнко зазначав, що у який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український; скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравой талановитості [1, с.13]. Саме вербальний компонент замовляння є традиційним об'єктом дослідження мовознавства, продиктований важливістю вивчення національного фольклору.

Дослідженню фольклорних текстів велику увагу приділяють З.С. Василько, М.К. Дмитренко, В.В. Жайворонок, О.В. Лабащук, Ю.Л. Мосенкіс, М.Н. Москаленко, О.А. Остроупко, О.А. Соляр, А.І. Темченко, О.Є. Хомік та інші мовознавці.

Метою дослідження О.В. Лабащук є з'ясування особливостей побутування та функціонування примовок в обрядовому та господарсько-побутовому житті українців. Науковець виділила примовки як окреме самобутне явище народної творчості з-поміж інших явищ українського фольклору, розглянула спе-

цифіку їх побутування в обрядовому та позаобрядовому контекстах, визначила сферу поширення, з'ясувала функції примовок, наголосивши, що примовка є моделлю поєднання в одній семіотичній одиниці вербального та ситуативно-го компонентів [2, с.3].

А.І. Темченко системно дослідив замовляння та його структурно-змістові елементи, що дає змогу реконструювати основні напрямки лікувальних ритуалів українців, а також їх концепцію, акціонально-вербальну символіку [3, с.2]. Мовознавець довів, що міфологізація процесу лікування проявляється у двох основних аспектах: участі позитивних міфологічних персонажів – сонця, місяця, зірок, християнських святих і т.п., які уособлюють боротьбу із силами зла; і в зображенні хвороб, як негативних персонажів хтонічного світу; з'ясував самосте природу замовлянь, а саме роль інакомовностей у структурі і символічній системі текстів [3, с.2]. Концептуальні засади дослідження базуються на таких принципах: 1) всебічному висвітленні основних формотворчих елементів лікувальних текстів і з'ясуванні їхньої семантичної ролі; 2) дослідженні змістової природи замовлянь на прикладі мотивів і образів [3, с.6]. Заслуговує на увагу думка А.І. Темченка про те, що комплексний підхід дослідження світогляду українців на прикладі замовлянь пропонує залучення до обговорення теми широкого кола фахівців – етнологів, філософів, мовознавців, істориків, що сприятиме поглибленню знань у сфері народних звичаїв, магії і ритуалів, дозволить прослідкувати оригінальність символіки замовлянь, визначить їх місце у контексті східнослов'янської міфології та фольклору [3, с.12].

О.С. Хомік вперше у вітчизняному мовознавстві комплексно схарактеризувала структуру і семантику українських вербальних оберегів, виявила їх структурно-семантичні типи, визначила особливості оберегової лексики, специфіку її мотивації та семантичні моделі [4, с.2].

Предметом дослідження О.А. Соляр є генеза та функціонування замовлянь у контексті народної медицини, календарно-обрядового і родинно-обрядового циклів [5, с.6].

Мета нашої розвідки – дослідити особливості функціонування анатомічної лексики у текстах українських замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати анатомічні назви, що позначають як частини й органи людського тіла, так і атрибути персонажів; описати позначення тіла як ланцюжка тілесних частин, що приєднуються одна до одної; визначити основні епітетні структури, які фігурують в українських замовних текстах на позначення анатомічної лексики.

Спочатку розглянемо загальні особливості анатомічної лексики в українських замовляннях.

Тіло в замовляннях описується кумулятивно: як ланцюжок тілесних частин, приєднаних одна до другої, але не підпорядкованих одна одній, не вибудованих в ієрархію [6, с.243], наприклад: *Я тебе, скусо, викликаю від (Віри) хрещеної: з голови, з-під голови, з мозку, з-під мозку, з грудей, з-під грудей, з серця, з-під серця, з легенів, з-під легенів, з печінки, з-під печінки, з нирок, з-під нирок, з ніг, з-під ніг, з пальців, з-під пальців, з нігтів, з-під нігтів* [7, с.13]. Подібні тексти мають наказовий характер з позначенням місць, куди вимовляється хвороба (*сині моря, ситучі піски*), як-от: *Виходьте! – / з голови, з черепу, з мозку, / з очей, з вух, з носа, / з рота, з язика, з горлянки, / з илунка, з печінки, з серця, / з легень, з нирок, з кишок, / з сечового міхура. / Я вас вимовляю, / На сині моря, на ситучі піски / Посилаю* [7, с.33].

Лексема **тіло** функціонує переважно з постійним епітетом **білий**, наприклад: Аби ти моці не мала **біле тіло** сушити, червону кров пити [7, с.13]; Пезни, пропади, від (Віриної) крові, від **тіла білого**, від (Вірино) ім'я [7, с.14], але зустрічаємо й епітет **красний-прекрасний**, як-от: Як пезають дими від вітрів, / Так щоб біль пезала, пропадала / Від **тіла красного-прекрасного**, / Цього рожденного, хрещеного (Федора) / І до нього діла не мала [7, с.22]. У замовляннях на кшталт: Господи Боже! Прийми молитву в цей час, / Яко сам себе приймаєш, / **Душу** просвіти, **тіло** очисти / Від всякої хвороби, як сам святий [7, с.26]; Святі ангели, тілохранителі, / охороняйте його **тіло** й **душу!** [7, с.32] лексема **тіло** вживається поряд з номеном **душа**, що пояснюється народною традицією тісного зв'язку між цими поняттями.

Голова – символ аж ніяк не частотний [6, с.243], як-от: *Зійди з голови, з рук, з ніг, з живота, іди на очерета, де люди не ходять, де людський глас не заходить* [7, с.36]. Передусім тут важливі **зуби** (максимум частотності), **очі** (висока частотність). Далі, за зниженням частотності, йде група **рот** (*вуста, губи, язик*); за нею **лице** (*личко*); лише окремими випадками репрезентовані **вуха, брови, щокви, коси** [6, с.243].

Шия та плечі в замовляннях майже не репрезентовані [6, с.244], наприклад: *З шиї, з-під шиї, / З крижей, з-під крижей* [7, с.20]; Я тебе вимовляю, вибавляю, з усіх жил, з утроб, з голови, з ніг, з рук, очей, з **плечей**, з усього корпусу [7, с.37]; Господи Боже, помози! / І мати Божая, й Божі хранителі / На поміч мені станьте! / Хреста на голову покладати, / На груди й **плечі** класти [7, с.16].

Тулуб. Найважливіше розмежування тут – на **кості** (дуже висока частотність); «*м'ясо*» (дуже низька частотність); окремі ділянки: *живіт* (*пузо; черев*) та *бік* (дуже низька частотність); *спина* (в людському варіанті відсутня; є лише у тваринній символіці); окремі органи: *серце* (дуже висока частотність), *печінка* (дуже низька частотність, що суперечить універсальній символіці печінки як синоніма життя, життєвої енергії, а іноді й як «місця перебування» емоційних станів) [6, с.244].

«**Тілесний низ**». Його символи, травні та сексуальні, відсутні майже повністю, що пояснюється не низькою, а підвищеною їхньою значимістю. Вже на ранніх етапах культурної еволюції вони були усвідомлені як особливо сакральні і підпали під особливий оберіг. Звідси й табу на пряме (або навіть непряме) їх називання [6, с.244].

Кінцівки. Сюди входять ноги (досить високочастотні) і руки (досить низькочастотні, без дальшої диференціації) [6, с.244].

Хвороба або насланя виганяється, по суті, з усієї людини, з усього її тіла. Але операційно це досягається через перелік (якнайдетальніший і всеохопний) частин цього тіла [6, с.244], наприклад: *Погань виганяю: з рук, / З плечей, з-під плечей, / З лікнів, з-під лікнів, / З долонь, з-під долонь, / З пальців, з-під пальців, / З нігтів, з-під нігтів. / Паралічів не знати, / Своїми руками хліба-солі заробляти. / З клубів, з-під клубів, / З колін, з-під колін, / З литок, з-під литок, / З плесів, з-під плесів, / З кісточок, з-під кісточок, / З п'ят, з-під п'ят, / З підощов, з-під підощов, / З шиї, з-під шиї, / З крижей, з-під крижей* [7, с.19-20].

Тепер розглянемо функціонування окремих анатомічних номенів.

Очі входять у кумулятивні ланцюжки-назви частин тіла, з яких виганяється зло [6, с.248], наприклад: А біль щоб пезла: / Від **голови**, від **очей**, від **зубів**, / Від **горла**, з **утроб**, / Від **тіла красного-прекрасного**, / від усіх **сустав**. / Аби пезло в печері клятї, / У лісі темні, у пупці далекї / На віки віків! [7, с.22]. **Очі** – головний передавач не космічної, а «людської», людиною навіюваної недобррозичливості («уроків») [6, с.249], не випадково й епітетом до лексеми **очі** є

поганий, зазвичай вживаний у множині, як-от: Може, з **очей поганих** [7, с.21]; А погані сустави, **погані очі**, / Погані мислі, погані слова – / Заклинаю! / Як Бог закляв гори і каміння, / Так **погані очі**, погані мислі, погані слова – / Заклинаю! – / Божими словами, Божими молитвами: / Щезай, пропадай! / Геть щезай, від Божого лица. / Від лица родженого, хрещеного (Петра), / Його слави! / Погані види, погані сустави, **погані очі**, / Погані мислі, погані хвилини, – / Щезайте [7, с.25]. У замовлянні від усякої хвороби: Є ливада, а на тій ливаді – верба, а під тією вербою сидить **дівка** розплетена, а в тієї дівки одне **око** вогненне, а друге водяне [7, с.12] та від пристригу: Ішла **дівка** розтріпана, / Ішла **дівка** розчіпчана, / Одне **око** вогненне, / Одним **оком** світ запалить, / А другим стушить. / А нашій регулі пристріт стушить [7, с.256] спостерігаємо лексеми **око** як атрибут персонажу (у цих текстах – **дівки**). Анатомічний символ є не об'єктом закляття, а атрибутом другої (найчастіше магічної) дійової особи [6, с.246], що й спостерігаємо у тексті замовляння: – Ішов Христос золотим конем і ізстрітив дев'ять поганих **дівчищів**, а в тих **дівчищ** **погані очища** [7, с.58]. **Око – очі – очища** – така площина функціонування цієї лексики у замовляннях.

Номені **рот** і **губи** часто функціонують в одному тексті, як-от: **Ротом** говоритиме, а **губами** здуватиме, через тин перекидатиме, щоб зосталось чисте, як молоко та золото [7, с.12].

Лексема **зуби** зустрічається у переліку частин тіла, з яких виганяється захворювання, наприклад: Зійдіте всякі хвороби: / З **голови**, з **зубів**, з **вух** / З пострікання **вух**, / З **позвоночника**, **кісток**, з шпигу, з **мозку**, / З **крові**, з **матки**, з **сечового міхура** [7, с.18]. Те ж можна констатувати у текстах з номеном **вій**, як-от: Відкликаю з каміння, з-під каміння, / З **очей**, з-під **очей**, / З **вій**, з-під **вій**, / З **сустав**, з-під **сустав**, / З **ніг**, з-під **ніг**, / З **рук**, з-під **рук**. / Висилаю за червоне море, / За широке поле – / Там будеш жити, / Лупати плити, / Ріки переривати, / Піски пересипати, / Дереву ламати, / А до цього родженого, хрещеного (Федора) / Діла не маги [7, с.22-23], де ще й зазначаються місця подальшого перебування хвороби, вигнаної з людини. Звернення до християнських святих часто включає анатомічну лексику (зуби, губи), яка функціонує у текстах поряд з колоративним епітетом білий, наприклад: Іхав **Юрій** на білому коню, білі **губи**, білі **зуби**, сам білий [7, с.271] і не дарма, адже білий колір у давній християнській символіці виступає атрибутом святості, добра, невинності, радості [8, с.16]. Та не лише християнські святі фігурують у текстах українських замовлянь, поряд з ними функціонують лексеми на позначення злих сил, які зазвичай теж мають **очі**, **рот**, **зуби** і позначаються в тексті словом **ніщо**, маючи на увазі саме злі сили, як-от: ... щоб на мою коровицю, Господню благословицю, **ніщо очей** не витріщало, **рота** не роззявляло, **зубів** не вишкіряло, молока в неї од нині й довіку не відбирало [7, с.267]. Дієслова не витріщало, не роззявляло, не вишкіряло доповнюють загальну картину замовляння, надаючи лексемам на позначення анатомічної лексики негативних конотацій.

Для замовлянь **лице** – своєрідне «сонце» людського тіла; це «найестетичніший» елемент анатомічної символіки [6, с.250], наприклад: *Спаситель святий на небі / І вразі його зникають від **лиця Божого**, / Від **лиця християнського**, / Від **лиця його люблячого*** [7, с.27], тому й має відповідну епітетику: *Божого, християнського, люблячого*.

Голова фігурує в кумулятивних «переліках» частин тіла [6, с.251], як-от: Заклинаю – / **Погані сустави**, **погані голови** [7, с.22]; Тут тобі, переполох, не крутити і в **голову** не бити, червоної крові не в'яляти, **щирого серця** не топити, **білої кості** не крутити, **білого тіла** не супшити [7, с.35] та у замовляннях, які використовують для того, щоб у корови з'явилося молоко, відібране

злого людиною, наприклад: «Як сестю купину переточили мурашки, так би ти гостец **голову** розточив, що відобрала од моєї корови молоко» [7, с.263].

Лексема **серце** має постійні епітети: «добре», «пире», «ретиве», які вказують на те, що серце в замовляннях «відповідає» за почуття, «протоетику», прихильність до інших людей – усе те, що згодом поглибиться, ставши етико-моральною характеристикою людини [6, с.251], наприклад: ...**цширо серця** не топяти [7, с.35]. Можливо й тому **серце** є «відповідальним» за вчинки людини, беручи на себе негативний вплив з боку ображеної людини, як-от: – *Не молоко я січу, ой січу тої **серце**, що від моєї корови відобрала молоко* [7, с.262].

Суглоби зустрічаються рідко, лише в переліках і лише в замовляннях проти «неспецифічних», узагальнених недуг і лих (безпипшинок, препав та ін.) [6, с.251-252]. Нами віднайдено лексему **сустаці** поряд з числівником 77 у замовляннях на кшталт: *Господи, помози. Дай Боже, час добрий рабові Божему (імення тієї особи, якій шепчуть) вишенпати, викликать ятрість з її (чи його) **рук**, з її **очей**, з її **ніг**, з її **голови**, з її **плечей**, 77 **сустаців*** [7, с.30]; *Годі тобі, змію-гадино, дітей годувати, йди до хрещеної молитвенної народженої (назва тої особи) ятрости дати (нрзб.), з її біль витягати, з її **очей**, з її **плечей**, з її **рук**, з її **ніг**, з її **голови**, з її **плечей**, з її 77 **сустаців*** [7, с.30]. Використання числової символіки сприяє створенню відповідних смислових шаблонів, які створюють зразки для кращого запам'ятання і виконання текстів [3, с.10].

Кість у замовляннях – найчастіше жовта, значно рідше – біла [6, с.252], як-от: **Жовтої кісті** не в'ялить, / Червоної крові не ссать [7, с.39]; Тут тобі не бувати, червоної крові не пити, **жовтої кісті** не ломити, народженої (ного) (...) не сушити [7, с.36]. Зазначимо, що найчастіше лексема **кість** у замовляннях межує з номеном **кров**, про що й свідчать наведені вище тексти.

Анатомічна лексика вклучає в себе номен **руки, ноги**, які також зустрічаються поряд з іншими частинами людського організму: На старім місяці не вкорінятися ні в **руках**, ні в **ногах**, ні в **зубах**, ні в **очах**, ні в **тілі** хреценім, породженім раби божої Марії від ниньки до віку. Амінь, амінь, амінь [7, с.37], та часто вклучають епітети **білі (руки)** і **босі (ноги)**, наприклад: Зніми з мене сухоти й гризоти, / З **легень**, з **печень**, / З **серця**, з-під **серця**. / З **білих рук**, із **босих ніг** [7, с.15]. Номен **рука** та **нога** виступають частинами тіла релігійних персонажів (Маги Божа, Христос, Богородиця Діва), як-от у замовляннях: Ой, це ж не сон, **моя матінко (Мати Божа)**, це ширая правдонька, не дивіться на мою муку, беріть хрест у правую **руку**, та по всім світу глаголіть, хай розтвориться, пекло затвориться на віки віків. Амінь [7, с.296]; Йшов **Христос** через море, загнав собі дерево в **ногу** [7, с.95]; В бору на ганку сидить **Богородиця Діва**, / **Руки** й **ноги** мис [7, с.100], а також чорта, адже український народ в своєму світогляді змішав давній поганський погляд на темну силу з християнськими образами чортів, а з тієї міщанини народився в народній фантазії новий тип темної демонської сили [9, с.55], наприклад: Йшла Ієва понад чорним морем, / А в чорнім морі корча, / Під тією корчею три **чорта**, / одному роги, другому **ноги**, / А третьому – перелогі в **ноги** [7, с.268].

Крім уже проаналізованих, у замовляннях фігурують такі лексеми на позначення анатомічних понять: **утроба, легені, печінка, шлунок, кишки, селезінка, нирки, в'язи, мізки, груди, живот, попереk**, наприклад: *Я тебе, скусю, викликаю від маминого **утроби*** [7, с.13]; *Вганяю з **утроби**, / З **серця**, з-під **серця**, / з **легень**, з-під **легень**, / З **печінок**, з-під **печінок**, / З **шлунка**, з-під **шлунка**, / З **кишок**, з-під **кишок**, / З **селезінки**, з-під **селезінки**, / З **нирок**, з-під **нирок**, / З **раза**, з-під **раза**, / З **вської утроби*** [7, с.19]; *Я тебе, переполох, перерубаю, я тебе пе-*

ресікаю, я тебе, переполох, визиваю і викликаю із твоїх очей, із твоїх речей, з плечей, із в'язей, із мізків, із кісток, із грудей, із боків, із живота, із поперека, із ніг, із рук, із пальчиків, із семидесяти сугавчиків [7, с.35].

Отже, анатомічна лексика, функціонуючи у текстах українських замовлянь, включає назви, що позначають як частини й органи людського тіла, так і атрибути персонажів. Тіло постає як ланцюжок тілесних частин, що приєднуються одна до одної. Людське тіло та його частини є не тільки суб'єктом, а й об'єктом текстів українських замовлянь. Основними епітетними словосполученнями, що входять до складу анатомічної лексики, є такі: *біле тіло, красне-прекрасне тіло, погані очі, вогненне око, водяне око, білі губи, білі зуби, Боже лице, християнське лице, любляче лице, біле лице, погана голова, щире серце, біла кість, жовта кість, білі руки, босі ноги*. Усі визначені атрибутиви виражають чи позитивний чи негативний оцінний компонент. Наші подальші дослідження стосуватимуться вивчення анатомічної лексики тваринного світу.

Список використаних джерел:

1. Огієнко І.І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 141 с.
2. Лабащук О.В. Українська примовка: особливості побутування та функціонування : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.07 / О.В. Лабащук. – Львів, 2001. – 19 с.
3. Темченко А.І. Українські лікувальні замовляння: вербально-акціональні універсалії, символика та семантика : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.05 / А.І. Темченко. – К., 2003. – 17 с.
4. Хомік О.Є. Український вербальний оберэг: семантика і структура : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О.Є. Хомік. – Харків, 2004. – 22 с.
5. Соляр О.А. Українські народні замовляння: питання походження і поетики : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.07 / О.А. Соляр. – Львів, 2005. – 16 с.
6. Українські замовляння / упоряд. Н.М. Москаленко; автор передмови та коментаря М.О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
7. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук; передм. М.Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
8. Матеріали та методичні рекомендації до спецкурсів з ідіостилістики / упоряд. Л.В. Шулінова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 45 с.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 88 с.

The article investigates the peculiarities of functioning of anatomic vocabulary in the texts of Ukrainian spells. It analyzes anatomic names, which denote body parts and organs as well as personage's attributes. The article describes body mentioning as a chain of parts united together. The main epithet structures are defined. They are used in the texts of Ukrainian spells to denote the anatomic vocabulary.

Key words: anatomic vocabulary, text, Ukrainian spells, lexeme, epithet, names.

Отримано: 11.02.2015 р.